

Oraakkeleita, arvontaa ja nopanheittoa

■ Mika Kajava

Antiikin polyteistisessä maailmassa oli lukematomia jumalia, joita lähestyttiin uhrein ja rukouksin. Vaikka jumalat saattoivat ilmestyä ihmisten keskuuteen, oli myös monenlaisia kanavia, joiden kautta he viestivät kuolevaisille. Apuna tarvittiin henkilöitä, joilla oli kyky välittää jumalallinen sanoma eteenpäin, tuli se sitten suoraan jumaluudelta, välillisesti lintujen lentoa tai puunlehtien kahinaa tulkitsemalla tai vaikkapa heittämällä noppaa.

Delfoin Pythian tapaisista meedioista on säilynyt paljon tietoja ja kuvauksia. He välittivät jonkinlaisessa toiseuden tilassa jumalten sanallisia viestejä ja vastauksia apua kaipaaville. Antiikin Kreikassa ja Roomassa oli myös aina niitä, joiden uskottiin kykenevän tunnistamaan erilaisia luonnonilmiöitä ja antamaan niille jumalallisia merkityksiä. Toiset taas olivat erikoistuneet erilaisiin teknisiin menetelmiin, joiden avulla jumalilta pyrittiin saamaan vastauksia.

Ennustamisen lajeista

Italiasta tunnetaan Napolin lähistöllä sijaitsevan Kymen (*Cumae*) ikivanhan kreikkalaisen oraakkelin ohella useita paikkoja, joissa joko tiedetään tai oletetaan toimineen ennustuskeskuksen. Antiikin kirjallisista, dokumentaarista ja arkeologisista lähteistä päätellen ennustuksia oli tarjolla eri puolilla Keski- ja Pohjois-Italiaa. Aineisto on kuitenkin siinä määrin fragmentaarista, että oraakkelien tarkempi luonne jää useimmiten hämäräksi. Poikkeuksen muodostaa Rooman kaakkoispuolella Palestrinasassa (*Praeneste*) sijaitseva Fortuna Primigenian pyhäkkö, jonka suojissa toiminut oraakkeli tunnetaan hyvin antiikin kirjallisuudesta ja muutenkin. Vanhaan etruskilais-itaaliseen tapaan Praenestessä käytettiin arpoja (*sortes*) vastaus-

ten saamiseksi.

Cicero kuvailee teoksessaan *De divinatione* ("Ennustamisesta", 44 eKr.), miten oraakkelikavosta oli tapana noutaa valmiiksi kirjoitettuja vastauksia asiakkaille. Yleensä nuori poika laskeutui kaivoon ja haki sieltä sattumanvaraisesti arpalevykkeen, joka sitten välitettiin eteenpäin, luultavasti erityisen virkailijan (*sortilegus*) toimesta. Jos asiakas oli lukutaidoton (kuten moni lienee ollut), viesti voitiin varmasti lukea ja kenties samalla tulkita hänelle. Miten kaikki yksityiskohdissaan ja tarkasti ottaen tapahtui, jää valitettavasti epäselväksi. Olennaista oli kuitenkin arpojen käyttö, jolloin oli olemassa rajattu määrä vastauksia periaatteessa loputtomaan määrään kysymyksiä. Tällaiseen toimintaan liittyy tietenkin ongelmia, joihin kiinnitettiin huomiota jo antiikin aikana. Miten yksi ja sama vastaus voidaan antaa täysin erilaisiin kysymyksiin? Cicero itse suhtautui varsin epäilevästi Praenesten kaltaisiin oraakkeleihin, mutta hänen keskustelukumppaninsa edellä mainitussa "Ennustamisesta"-dialogissa, Quintus-veli, edustaa ymmärtäväisempää näkemystä: vaikka arpojen noukintaa ohjaa sattuma (*casus*), jumalallinen voima on kuitenkin viime kädessä sattumankin yläpuolella. Oraakkelin ennustajajumala ratkaisee, mikä arpa asiakkaan osalle lankeaa.

Oraakkelit ovat monessa mielessä universaali ilmiö, mutta ennustusmenetelmissä oli roomalaisen lännen ja kreikkalaisen idän välillä huomattavia eroja. Niin sanottu luonnollinen tai inspiroitunut ennustaminen (*divinatio naturalis*, kuten Cicero sitä kutsui) oli aina ollut tyyppillistä itäisen Välimeren kulttuureille, kun taas lännessä näyttää olleen selvästi useammin tapana turvautua arpoihin, siis valmiisiin, ennalta kirjoitettuihin vastauksiin. Muutenkin tekninen

ja välineellinen ennustaminen (Ciceron sanoin *divinatio artificiosa*) oli suhteellisesti yleisempää lännessä, jossa oli perinteisesti tarkkailtu ja selitetty erilaisia luonnonilmiöitä ja jumalallisia merkkejä. Siinä missä roomalaisten jumalat tai muut korkeammat voimat viestivät monenlaisten merkkien kautta, idässä jumalat antoivat useimmiten itse vastauksia, joko suoraan tai erityisen välittäjän avulla. Erilaisten ennustusmenetelmien kirjo oli kuitenkin kreikkalaisessa maailmassa varsin laaja. Sielläkin oli aina tarkkailtu lintujen lentoa ja ”luettu” uhrieläinten maksoja. Samoin arpaennustaminen oli vanhaasta tunnettu ilmiö myös Välimeren alueen itäosissa.

Ennustaminen sinänsä voi olla varsin rationaalista toimintaa. Sen ei tarvitse edellyttää erityistä uskoa jumalten olemassaoloon, olkoonkin, että vakaumus voi ennustamisen myötä lisääntyä. Arvoilla ennustamiseen tämä pätee hyvin, onhan kyseessä hyvinkin järjellinen tapahtuma, joka ei vaadi jumalten välitöntä osallistumista. Tärkeää on ihmisen oma päätelykyky. Rationaalisuus vallitsee ennustamisen kaikissa vaiheissa, valmistautumisessa, itse toimenpiteessä ja vastauksen tulkinnessa. Sitä paitsi myyttien mukaan kreikkalaiset jumalat turvautuivat itsekkin arpoihin jakaessaan maailmankaikkeutta keskenään: kun Zeuksen osalle tulivat taivas ja yläilmat, hänen veljilleen lankei muita universumin osia, Poseidonille meret, Haadekselle maanalaiset alueet. Ei kerrottu, että mikään muu korkeampi voima olisi vaikuttanut arvonnän lopputulokseen. Samoin ihmisten käyttämät arpaoraakkelit olivat jumalten hyväksymiä automaatteja, eräänlaisia lottokoneita. Ne toimivat miten toimivat, usein kylläkin jumalten silmien alla, mutta kuitenkin ihmisten järjellisessä maailmassa.

Kreikkalaiset arpaoraakkelit

Merkittäviä arpaoraakkelilöytöjä on tehty Anatolian lounaisosassa, nykyisen Turkin alueella. Pamfylian tasangolta ja sitä ympäröiviltä seuduilta tunnetaan joukko 2. vuosisadalle jKr. ajoittuvia, lähes miehenkorkuisia kivipaa-seja, joihin on kaiverrettu valmiita oraakkele-

vastauksia odottamaan asiakkaiden heittämiä noppatuloksia. Kussakin pilarissa on aina 56 tekstiä, mikä vastaa kreikkalaisten käyttämän *astragalos*-nopan viidessä heitossa syntyvien yhdistelmämahdollisuuksien määrää. Noppana käytettiin lampaan tai muun nelijalkaisen eläimen nilkassa sijaitsevaa luuta, joka muotonsa ja rakenteensa takia antaa heitettäessä vain neljä mahdollista tulosta, luvut 1, 3, 4 ja 6 niin, että vastakkaisten puolten summa on 7 (kuten meidän käyttämässämme kuutionopissa; nekin toki tunnettiin antiikin aikana). Kuperan ja leveän sivun arvo on 4 (*prānes*, ”eteenpäin kallistuva, viettävä”), kovera vastapuoli on 3 (*hyptios*, ”ylösalaisin, selällään”). Kun litteä ja kapea sivu on 6 (*Kōios*, ”koslainen [heitto]”), sen koveran vastapuolen arvoksi jää 1 (*Khios*, ”khioslainen [heitto]”). Koska yksittäisten noppalukujen järjestyksellä ei ole merkitystä, kertyy mahdollisia heittoyhdistelmiä 56 (huomattakoon, että astragaloksen sivut eivät ole täysin symmetriset, joten heittotuloksetkaan eivät ole symmetrisiä eivätkä siten täysin satunnaisia).

Piirtokirjoitukset on yleensä järjestetty nousevasti siten, että ensiksi tulee pienintä yhteislukua (viisi ykköstä) vastaava ennustus, viimeisenä on viisi kuutosta. Esimerkiksi heittotulos 13344 (merkitty kreikaksi ΑΓΓΔΔ aakkosia vastaavien lukuarvojen mukaan) antoi asiakkaalle ennustuksen, jonka järjestysnumero oli 17. Noppatuloksen lisäksi teksteissä mainitaan aina silmälukujen yhteissumma (tässä tapauksessa 15) ja tulokseen liittyvä jumaluus (17. ennustuksessa se oli Zeus Soter eli ”Zeus Pelastaja”). Näin ollen asiakas pystyi helposti löytämään oman ennustuksensa kivitaluun kaiverrettujen tekstien joukosta. Mikäli yhteissummaan päästiin useilla heittoyhdistelmillä, piti vain kyseisen luvun alta etsiä omansa (esim. luku 15 tulee useammista heittotuloksista: 13344, 11166, 33333, 43611). Yhteislaskutaidon ontuessa oraakkelin henkilökunta kyllä tarjosi apuaan.

Huomattakoon, että toisin kuin yleensä noppapeleissä pienet silmäluvut eivät ole huonoja tuloksia. Esimerkiksi viisi ykköstä, jotka olisivat pelimaailmassa olleet viisi ”koiranheittoa”, tarjoaa Zeuksen alaisuudessa varsin suotuisan

ennusteen. Tavallisessa nopanheitossa paras tulos ("Afroditen heitto", latinaksi *iactus Venerius*) syntyi siten, että kaikki nopat antoivat eri numeron (peleissä heitettiin yleensä vain neljää noppaa, mikä teki tällaisen tuloksen mahdolliseksi), mutta oraakkeleissa Afroditen suojelema tulos ei vaatinut keskenään erilaisia numeroita (siihen päästiin heittämällä joko $13 = 1+1+1+6+4$ tai $27 = 6+6+6+6+3$).

Edellä mainittu, järjestysnumeroltaan seitsemästoista heittojen yhdistelmä tarjosi seuraavan ennustuksen:

XVII 13344 15 Zeus Pelastaja

Yksi khioslainen, kaksi kolmesta ja kaksi nelosta heitetty: lähesty rohkeasti hanketta, johon olet ryhtymässä; toteuta se! Sinä tulet voittamaan, sillä jumalat ovat antaneet sinulle nämä suotuisat merkit, älä välttele niitä pyrkimyksissäsi; niistä ei koidu mitään pahaa. (suom. kirjoittaja)

Ennustus on siis hyvä, kuten voi odottaakin Zeus Pelastajan ollessa pelissä mukana. Monet muutkin vastaukset olivat myönteisiä ja toiveita herättäviä, mutta tietysti oraakkelin oli annettava myös varoituksia ja esitettävä epäilyksiä. Mielenkiintoinen tapaus on esimerkiksi neljän kuutosen ja yhden nelosen yhdistelmä, siis melkein täyspotti: kun ollaan näin lähellä viittä kuutosta, viimeinen nelonen ja sitä kautta koko lopputulos voi tuntua pettymykseltä. Hallitseva jumaluus onkin personifioitu Tuho. On myös ymmärrettävää, että Kronos Lapsensyöjä, Maanalainen Zeus tai Taipumattomat Kohtalottaret tarjoavat huolestuttavia ennustuksia. Mutta vähemmän selvää on, miksi esimerkiksi koston jumalattarena tunnettu Nemesis kehottaa asiakasta lupumaan (taloudellisesta tai muusta) hankkeesta, mutta lupaa parantumista sairaudesta.

Vastausten otsikoissa esiintyvien jumalien rooli ei ole aina selvä, mutta näyttäisi siltä, että jumala ei itse lausu ennustusta, nimittäin oraakkelin "ääni" puhuu jumalista usein kolmannessa persoonassa. Jumaluudet eivät myöskään näyttäisi välttämättä kytkeytyvän tiettyihin heittoyhdistelmiin, koska yksi ja sama jumala saattoi liittyä useampiin tuloksiin. Kenties onkin niin, että asianomaisen jumalan ajateltiin ohjaavan arvanheittäjän kättä ja vaikuttavan siten ennustamisen

lopputulokseen. Viime kädessä vastausten lähde lienee ollut Apollon, antiikin maailman tunnetuin oraakkelijumaluus. Muutamissa vastauksissa tämä ilmoitetaankin selvästi.

Kuten usein arpaoraakkeleissa oli tapana, vastaukset on laadittu luonteeltaan sopivan yleisiksi niin, että asiakas (jota usein puhutellaan "muukalaiseksi" tai "vieraaksi") pystyi sovittamaan saamansa viestin omaan tilanteeseensa. "Mitä tahansa toivot" tai "mitä hyvänsä mielessäsi suunnittelet" ovat kaavamaisia lauseita, jotka varmasti sopivat kysyjälle kuin kysyjälle. *Praksis* ("teko/hanke/toimi") on myös yleispätevä ja helpposti käsiteltävä termi (esim. $\pi\rho\acute{\alpha}\xi\iota\nu\ \eta\nu\ \pi\rho\acute{\alpha}\sigma\sigma\epsilon\iota\varsigma\ \mu\eta\ \pi\rho\acute{\alpha}\sigma\sigma\epsilon$ "älä ryhdy siihen, mihin aiot ryhtyä"). Mutta *praksis* siihen liittyvine verbimuotoineen on erityisen yleinen talouselämään liittyvissä yhteyksissä, ja koska vastauksissa viitataan usein myös matkustamiseen, saattaa olla, että meille säilyneiden Vähän-Aasian arpaoraakkeleiden asiakaskunta muodostui pääasiassa kauppiaista ja matkustavista liikemiehistä. Tätä olettamusta vahvistaa se, että Pisidian Kremnasta löytynyt tekstikokoelma sijaitsi alun perin kaupungin kaupallisessa ytimessä, agoralla, eikä liene sattumaa, että Lykian Termessoksesta peräisin olevan oraakkelivastausten luettelon on tehnyt eräs entinen *agoranomos* (eli virallinen torivahti).

Vähän-Aasian arpaoraakkelit eivät olleet täysin erillinen ja paikallinen ilmiö. Niiden lähteenä oli ilmeisesti käytetty kirjallista oraakkelikokoelmaa tai valikoiden useampia kokoelmia. Kaupunkien toreilla ja muilla julkisilla paikoilla sijainneisiin ennustuspisteisiin oli luultavasti yleisemminkin pystytetty vastaavia ennuslauseita sisältäviä kivi- tai muita tauluja. Mielenkiintoista on se, että näiden oraakkelivastausten suora perillinen löytyy myöhäisantiikin Galliasta. Kyseessä ovat niin sanotut "Pyhimysten oraakkelit" (*sortes Sanctorum*), joita tunnetaan monista keskiaikaisista käsikirjoituksista. Mahdollisia vastauksia oli valmiina 56 kappaletta (kuten Vähän-Aasian tapauksissa), ja ne voitiin saada heittämällä kolmea kuusisivuista arpaa. Arvanheittoa tuli edeltää kolmen päivän paasto, messun laulaminen, ja itse toimitus oli suoritettava *cum magna humilitate, orando et lachrymando*,

siis ”erityisen nöyrästi, rukoillen ja kyynelehti- en”. Käsikirjoituksista tunnetut vastaukset näyttäsivät muodoltaan ja ulkoasultaan seuraavan kreikkalaisia esikuvia siinä määrin uskollisesti, että kyseessä voidaan olettaa olevan vanhemman mallin varsin uskollinen kopiointi. Kieli on muuttunut latinaksi ja sisältö on kristillistä, mutta muutoin ennustamisen ulkoiset muodot ovat säilyneet.

Tämänkaltaiset oraakkelit eivät kuitenkaan olleet aivan ongelmattomia, ja siksi esimerkiksi useat piispat arvostelivat niitä 500-luvulla. Tuon ajan Galliasta tunnetaan myös muita ennustuskokoelmia, erityisesti niin sanotut *sortes Sanguines*, jotka ovat egyptiläis-kreikkalaisen serkkunsa (*sortes Astrampsychi*) latinankielinen versioita. Nämä *sortes*-kokoelmat poikkeavat kuitenkin konsultaatitavoiltaan ”Pyhimysten oraakkeleista” ja niiden vanhoista kreikkalaisista esikuvista. Asiakkaalla oli valittavanaan lukuisia valmiita kysymyksiä, joista hänen oli löydettävä itselleen sopiva. Valmiita vastauksia oli moninkertaisesti enemmän. Niihin päästiin kysymysten ja vastausten keskinäisen luokittelun ja erilaisten laskutoimitusten avulla. Tämän luonnollisesti hallitsi vain oraakkelin ylläpitäjä.

Hengeltään samankaltaisia oraakkeleita olivat monet muutkin, myöhäisemmässä antiikissa tai sen jälkeen suosioon nousseet menetelmät. Homeroksen tai Vergiliuksen säkeissä oli arvovaltaa, ja siksi ne olivat oivia ennustusten lähteitä (niin sanottu *sortes Homericae* ja *sortes Vergilianae*). Yhtäläinen voima sisältyi Raamatusta noukkuihin lauseisiin (*sortes biblicae*). Raamattu voitiin esimerkiksi avata sattumanvaraisesti, jolloin aukeamalta silmiin osuva kohta koettiin merkitykselliseksi.

Ennustusarpoja Italiasta

Ennustauseiden kirjoittamiseen voitiin käyttää monia eri materiaaleja, esimerkiksi pieniä kiviä, ohuita lyijylevyjä tai papyrussuikaleita. Arpoja lienee usein käytetty vain kerran, mutta niitä voitiin myös kierrättää. Tekstien sisältö oli myös hyvin vaihteleva, joskus kysymykseen riitti vastaukseksi pelkkä ”kyllä” tai ”ei”. Viesti saattoi olla kirjoitettuna itse arpaan, toisinaan taas siihen

oli merkitty jokin symboli, esimerkiksi kirjain, jonka avulla oikea vastaus löytyi valmiista kokolelmasta. Edellä mainituissa noppaoraakkeleissakin käytettiin valmiita vastauskokoelmia.

Italiasta löytyneet arvat ovat tyypillisesti pieniä, suorakulmaisia pronssilevyjä, joiden toisessa päässä on pyöreä aukko. Levykkeitä luultavasti varastoitettiin niputtamalla useampia kappaleita yhteen reiän kautta kulkevalla narulla.

Levyille kirjoitetut lauseet eivät suinkaan aina olleet täsmällisiä vastauksia oraakkelille esitettyihin kysymyksiin, pikemminkin ne sisälsivät yleisluontoisia neuvoja ja varoituksia tai ohjeita tulevaisuuden varalle. Monet olivat tarkoituksellisen hämääriä ja monitulkintaisia, ja useat varmasti sopivia mihin tahansa tilanteeseen.

Mielenkiintoisin arpalevykokonaisuus on arkeologisista löydöistä ja vanhoista käsikirjoituksista tunnettu lähes 20 esineen ryhmä, niin sanottu ”Baharenon” arvat, jotka lienevät olleet käytössä Pohjois-Italiassa, ehkä nykyisen Veneton alueella. Jotkut tämän kokoelman vastauksista ovat luonteeltaan myönteisiä. Oraakkelin asiakasta voitiin esimerkiksi kehottaa esittämään pyyntönsä iloisin mielin. Vaikka oraakkele ei varsinaisesti lupaa mitään, kysyjä voi joka tapauksessa iloita siitä, mitä hän saa (*Laetus lubens petito. Quod / dabitur, gaudebis semper*).

Suurin osa vastauksista on kuitenkin negatiivisten kielikuvien sävyttämiä. Jos kysyjälle sanottiin, että ”hevonen on hyvin kaunis, mutta sinä et voi ratsastaa sillä” (*Est equos perpulcer, sed tu / vehi non potes istoc*), tämän voisi tulkita kielteiseksi kommentiksi melkein pä mihin tahansa kysyjän esittämään ajatukseen tai hankkeeseen. Monet vastaukset neuvovat kysyjää olemaan järkevästi varuillaan: ”Uskotko, mitä sanotaan? Ei asia niin ole. Älä ole typerä” (*Credis quod deicunt? Non / sunt ita. Ne fore stultu(m)*). Eräs oraakkelilause koettelee kysyjän viisautta: ”Jos olet viisas, varo, ettei epävarmasta tulee varmaa!” (*De incerto certa ne fiant, / si sapis, caveas*). Yleisluontoiset neuvot ovat myös tyypillisiä: ”Ihmisiä on moneksi: älä luota heihin!” (*Homines multi sunt: / credere noli*), tai ajatus siitä, että pieleen mennyttä asiaa ei helpolla saa muutettua eli sananmukaisesti ”käyrrää ei

saa suoraksi” (*Conrighi vix tandem quod / curvom est factum crede*). Monet vastaukset muistuttavat siitä, että ihmisen pitäisi tyytyä siihen mitä hänellä on eikä pyytää enempää.

Varsin erikoisilta tuntuvat ne lausahdukset, jotka eivät oikeastaan vastaa mihinkään vaan pikemminkin moittivat oraakkelin asiakasta tai pitivät hänen tilaansa toivottomana: ”En ole mikään valehtelija; sinä kysyt typeriä”, ”Nytkö pyydät minulta, nytkö kysyt? Aika meni jo” tai ”Vieläkö kysyt minulta, vaikka kaikki toivo on mennyt?”.

Miten tällaiset vastaukset palvelivat niitä oraakkelin asiakkaita, jotka olivat toivoneet selkeitä vastauksia ongelmiinsa? Ehkä kysyjä moittivat lauseet sopsivat yksityisen, kiertelevän ennustajan tarjoamaan vastauskokoelmaan paremmin kuin arvonsa tuntevaan oraakkeli-pyhäkköön. Toisaalta voisi ajatella, että kyse-lyjä manipuloitiin antamalla tylyjä vastauksia erityisesti hankalille asiakkaille. Tällaiset vastaukset olivat luultavasti omiaan korostamaan oraakkelin valtaa ja voimaa. Sitä paitsi myyttien mukaan jumalat olivat usein arvaamattomia ja loukkaantuivat helposti. Kenties tyytymätön jumaluus (ja oraakkelin henkilökunta) odotti joiltakin kyselijöiltä sovituksi uhreja ja muita lahjoja. Yksi vastaus itse asiassa paljastaa oraakkelijumalan tyytymättömyyden asiakkaiden kiittämättömyyteen: ”Olen hyödyksi hyvin monille; kun olen auttanut, kukaan ei kiitä” (*Per multis prosum. Ubei / profui, gratia(m) nemo*).

”Baharenon” arpaoraakkelit näyttäisivät kirjainmuotojensa perusteella ajoittuvan 2. ja 1. vuosisadalle eKr. Joissakin levyissä on kuitenkin käytetty arkaisoivaa latinaa, mikä viittaisi siihen, että osa teksteistä perustui varhaisempiin vastauksiin. Lisäksi vanhoilta kuulostavat kieli-muodot saattoivat antaa vastauksille ylimääräistä arvovaltaa.

Kirjallisuutta

- Buchholz, Laura 2013: Identifying the Oracular *sortes* of Italy. Teoksessa Kajava, Mika (toim.), *Studies in Ancient Oracles and Divination*, s. 111–144. Rome: Edizioni Quasar.
- Busine, Aude 2006: *Paroles d'Apollon. Pratiques et traditions oraculaires dans l'Antiquité tardive (IIe–IVe siècles)*. Leiden & Boston: Brill.
- Chirassi Colombo Ileana & Seppilli Tullio (toim.) 1999: *Sibille e linguaggi oracolari. Mito, storia, tradizione*. Pisa & Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali.
- Eidinow, Esther 2007: *Oracles, Curses, and Risk among the Ancient Greeks*. Oxford: Oxford University Press.
- Flacelière, Robert 1961: *Devins et oracles grecs*. Paris: Presses universitaires de France.
- Graf, Fritz 2005: Rolling the Dice for an Answer. Teoksessa Johnston, Sarah Iles & Struck, Peter T. (toim.), *Man-tikê. Studies in Ancient Divination*, s. 51–97. Leiden & Boston: Brill.
- Johnston, Sarah Iles 2008: *Ancient Greek Divination*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Kajava, Mika 2009: Selviytymisstrategioita – ennustajat, oraakkelit ja noidat. Teoksessa Kajava, Mika & Kivistö, Sari & Riikonen, H. K. & Salmenkivi, Erja & Sarasti-Wilenius, Raija, *Kulttuuri antiikin maailmassa*, s. 545–570. Helsinki: Teos.
- Kajava, Mika (toim.) 2013: *Studies in Ancient Oracles and Divination*. Rome: Edizioni Quasar.
- Klingshirm, William E. 2002: Defining the *Sortes Sanctorum*: Gibbon, Du Cange, and Early Christian Lot Divination. *Journal of Early Christian Studies* 10, 77–130.
- Lhôte, Eric 2006: *Les lamelles oraculaires de Dodone*. Genève: Droz.
- Nollé, Johannes 2007: *Kleinasiatische Losorakel. Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance*. München: Beck.
- Rosenberger, Veit 2001: *Griechische Orakel. Eine Kulturgeschichte*. Stuttgart: Theiss.
- Sfameni Gasparro, Giulia 2002: *Oracoli, profeti, sibille. Rivelazione e salvezza nel mondo antico*. Roma: Libreria Ateneo Salesiano.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston Kreikan kielen ja kirjallisuuden professori. Artikkelin perustuu Tieteen päivillä 7.1.2015 pidettyyn esitelmään.